

צלאח א-דין והמלחמה בצלבנים היסטוריה, מיתוס וסמליות

זכרונות הצלבנים מלפני 800 שנה מהדהדים עד ימינו במזרח-התיכון. הגנרלים אלנבי וג'וראו, שעמדו בראש צבאות הכיבוש של הבריטים והצרפתים נגד העות'מאנים, לקראת סוף מלחמת עולם הראשונה, העלו מן העבר הרחוק את הילת נצחונות נוצרים מאירופה על מוסלמים במזרח. הערבים מצדם התייחסו מאז 1948 לתקומת מדינת ישראל, כאל תופעה דומה למדינת הצלבנים, מתוך תקווה ואמונה, שגורל הציונות יהיה כגורל הצלבנים שחזרו לאירופה. נאצר, נשיא מצרים לשעבר, ראה במחיקת ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל מקור של השראה והוכחה, שעתידה מדינת ישראל להיעלם. לדעתו, דרושה סבלנות ערבית במסע הארוך אל הניצחון מול הזרים בפלשתיין.¹

בעקבות ההסכם בין ישראל ואש"ף בספטמבר 1993, ראה לנכון עיתונאי ערבי בלבנון להזכיר לקוראיו, שהצלבנים היו בפלשתיין 200 שנה, אך לבסוף חזרה הארץ אל חיק בעליה האמיתיים המוסלמים, ככלה טהורה וזכה.² מנהיגי ערב של היום משתמשים באיצטלה של הכובש המוסלמי הדגול, צלאח א-דין, שנלחם בצלבנים, כבמעטה של גבורה נוכח מאבקייהם מול זרים במזרח"ת. אסאד, נשיא סוריה, ביקר בקברו של צלאח א-דין, במסגד עומיה בדמשק בשנת 1983, כאשר כוחות ארה"ב חנו על אדמת לבנון, וסימל בכך את נחישותו לגרשם מסוריה-רבתי כמו שצלאח א-דין גירש כוחות מערביים אחרים מן המולדת הערבית. כך גם נשיא עירק צדאם חוסיין, במלחמתו נגד צבאות זרים מהמערב, בימי מלחמת המפרץ בשנת 1991, דימה את עצמו לגיבור הנערץ צלאח א-דין.

לפיכך, יש בבחינה של קורות צלאח א-דין מול הצלבנים משמעויות בנות-זמננו, וסמליות חיונית כמין אספקלריה חיה של המזרח-התיכון היום. נוסף רק עוד איזכור היסטורי מעניין, ואף מעורר תמהון-מה. צלאח א-דין בא ממצרים לארץ-ישראל, והחל בכיבושה בשנת 1177; 800 שנה בדיוק מאוחר יותר הופיע מנהיג מוסלמי אחר ממצרים, הנשיא אנואר סאדאת, בבואו לירושלים, בנובמבר 1977. יש הסבורים, שבכך החל סאדאת באופנסיבה דיפלומטית, שייתכן והכיבוש של ישראל היא מטרתה הסופית.³

1. יהושפט הרכבי, עמדת הערבים בסכסוך ישראל-ערב, דביר, תל-אביב, תשכ"ח, עמ' 41-42.
2. אל-שירע', לבנון, 13.9.93, עמ' 3.
3. פול איידלברג, המזימה של סאדאת, תל-אביב, 1979.

סקירה היסטורית ומדינית של תקופת צלאח א-דין ומעלליו

צלאח א-דין נולד ב-1138 בעיר תכרית, צפונית מבגדד. הוא היה בן למשפחה כורדית הקשורה לשושלת הזאנג'יד, שבאותה עת נאבקה נגד הסלג'וקים. הכליפאת של העבאסיים עמדה על כנה, אך כוחות שונים רבו על רסן השלטון במרחב כולו. הילד יוסוף, שלימים נודע בשם צלאח א-דין, בילה שנות ילדות בבעל-בק שבלבנון, מקום בו שימש אביו איוב מושל מטעם הזאנג'ים. לאחר-מכן, הוכשר צלאח א-דין לקריירה צבאית, ומילא תפקיד צבאי בדמשק. בשנת 1164 הוא התלווה לדודו שירקו למצרים על-מנת להבטיח את האינטרסים של בגדד למען העבאסיים, במאבקים מול הפתימיים בקהיר. לימים, זכה צלאח א-דין למעמד של וזיר ליד הכלוף הפתימי-שיעי, אבל תוך תהפוכות מדיניות השתלט על מצרים והיה למנהיג בפועל. למעמד זה הגיע צלאח א-דין בשנת 1171, ובכך שם קץ לשושלת שיעית זרה בארץ הנילוס, והחזיר את מצרים לידי הסמכות העבאסית-סונית שבבגדד.

שאיפות התתפשטות ובניית אימפריה חדשה במזה"ת לא תמו עם אחיזתו של צלאח א-דין במצרים. הוא שיגר את אחיו טורנשאה לכבוש את תימן, והוא עצמו החל בגישושים צבאיים, שלבסוף סללו את דרכו לדמשק בשנת 1174. תוך כדי הרחבת גבולות המרחב שבשליטתו, תפס צלאח א-דין את המרחב בעבר-הירדן ובחלקים של חצי-האי ערב. במקביל, פעלו כוחותיו מצפון-עירק ועד צפון-אפריקה. בין השנים 1183-1185 הצליח צלאח א-דין להשתלט על רוב שטחי עירק, כולל אזור מוצול, ששימש כגשר יבשתי אל חלב שבצפון-סוריה. מכאן קצרה הדרך עד לעימות ישיר ומכריע עם הצלבנים בארץ-ישראל. ביולי 1187 נחל צלאח א-דין את נצחונו המפורסם בחיטין, מערבית לטבריה, ותוך כיבושי ערים ומבצרים צלבנים אחרים התקדמו כוחותיו של המצביא המוסלמי עד לשערי ירושלים. באוקטובר אותה שנה, נפלה בירת ממלכת הצלבנים הלטינית לידי צלאח א-דין כפרי בשל וכפרס יקר, לאחר עמל רב במשך שנות לחימה רבות מאוד.

צלאח א-דין המשיך במאמציו הצבאיים נגד הצלבנים עד ליום מותו, בשנת 1193. האימפריה האיובית שלו חבקה את המזה"ת, והוא הצליח לבלום את האיום הצלבני נגד ארצות האיסלאם. יחד עם זה, לא הוכתר הג'יהאד בהצלחה מלאה, מפני שעדיין אחזו הצלבנים בכמה ערי חוף לאורך הים התיכון, לרבות יפו, עכו וצור. ומאז, שזורה ההיסטוריה של מלחמות צלאח א-דין בצלבנים עם המיתוס שלו כמשחרר ירושלים ומנצח כוחות הנוצרים במזרח המוסלמי.

המימד הדתי: העימות בין איסלם ונצרות

המסע הצלבני מאירופה למזרח נועד מתחילתו ב-1096 להחזיר את עטרת הנצרות ליושנה בערס לידתה. קבוצות של לוחמים נסעו לעבר אסיה, מתוך מטרה לשוב לאנטיוכיה שבצפון סוריה ולירושלים בלב פלשתיין, ולשאר

הערים והמקומות הקשורים בתולדות הנצרות, אליהם התאוו הנוצרים לעלות לרגל כבר מימים קדומים.⁴ בצד לוחמה אכזרית ומעשים ברוטליים נדחפו הצלבנים לממש את חלומם הדתי לרשת את האתרים הקדושים לנצרות. על-כן, כשהצלבנים כבשו את ירושלים ב-1099, מיד הדביקו צלב לכיפת הסלע על הר-הבית, ונהגו במסגד אל-אקצה כבביתם הלגיטימי. בכך לבש המעשה הכוחני מימד רוחני.

המעניין הוא, שלמרות התכלית הדתית שביסוד מסע הצלבנים, ומעבר למיקוד שאיפותיהם בירושלים, נודעו הנוצרים האירופאיים במזרח כמתיישבים וככובשים ברחבי האזור - מדרום-תורכיה של היום עד לעבר-הירדן בואכה ים-סוף בדרום. ישנו תיעוד מפורט, המציג את אורח-החיים של הצלבנים, עיסוקיהם המסחריים והחברתיים, ריבוי מאבקי הכוח בינם לבין עצמם, כמכלול רב-הפנים של היסטוריה, שאיננה מצטמצמת לתחום הדתי בלבד.⁵

אובדן ירושלים ב-1187 הלם קשות, ואולי אף אנושות, באשיות החברה הנוצרית ברחבי א"י, לבנון וסוריה. בבואו למזרח ניסה ריצ'רד לב הארי להחזיר את עיר הקודש לידיים נוצריות. הוא שלט בחוף, ביפו ובאשקלון, ובפנים הארץ, ברמלה ובאזור לטרון. כאשר הצבא הצלבני התקרב לירושלים וצר עליה ב-1192, חשש ריצ'רד מתבוסה מחפירה ומפגיעה במוראל כוחותיו, במידה ויד המוסלמים תהיה על העליונה. ואכן, צלאח א-דין נשאר באל-אקצה, ומלבד שנים מעטות, מ-1229 עד 1239, ומ-1918 עד 1948, תקופת המנדאט הבריטי, לא מש שלטון מוסלמי מירושלים, עד להקמת מדינת ישראל ב-1948.

המסע הנוצרי במזרח בשלהי המאה ה-11, מסע שהיה בו איום על ירושלים, מצא את המוסלמים לא נחושים ומאוחדים דיים כדי להדוף את הצלבנים. רווחה בעולם המוסלמי תופעת הפיצול והפירוד. קמו אמירים ונסיכים מקומיים, בעלי זרוע שיסדו שלטון לאלתר, ודחו הצידה ורוקנו מתוכן את הכליפאת העבאסית. מדינות בגודל ערים וסביבותיהן מילאו את מפת עירק וסוריה. רבה היתה האינטריגה, ונפוצה החתרנות אלה נגד אלה.

נוכח בואם של הצלבנים ניסו אנשי חלב בצפון-סוריה לגייס הגנה עבאסית, אך לשווא. ביתיים חשו אנשי דמשק אי-נוחות מעצם האפשרות של מעורבות בגדדית ישירה, שמא הרחקת כיבוש צלבני רק תקרב השתלטות עירקית. היעדר אימון בין המוסלמים ומצב של אנרכיה ללא תקנה פגמו

4. Fulcher of Chartres: *Chronicle of the First Crusade*, Philadelphia, Univ. of Pennsylvania Press, 1941.

5. יהושע פרווור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל, כרך ראשון, ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"א (מהדורה באנגלית נתפרסמה שנה לאחר-מכן ב-1972).

ביכולת התגובה מול מתקפת הצלבנים. סלג'וקים נגד עבאסים, נור א-דין בסוריה נגד צלאח א-דין במצרים, ואיסמעאליים (בעלי מסורת החשיש) נגד כולם, דיללו ביחד את מירקם החברה האיסלמית לפסיפס של ישויות קטנות חסרות שלטון מרכזי. מתוך מערבולת מדינית, שיד כולם בכלם, אי-אפשר היה לעורר את הסולידריות המוסלמית אפילו למען יעד ייחודי כמו ירושלים.⁶

עם השנים, הפכה שאלת ירושלים לאתגר שאסור היה לזנוח אותו. ככלות הכל, מדובר בעידן שבו הדת שולטת על אמונות וזהויות של בני-אדם. הרי הצלבנים יזמו מלחמת קודש בשם שחרור כנסיית הקבר הקדוש בירושלים מידי המוסלמים. וככל שחלפו השנים, וצלאח א-דין הצליח לטעת אימפריה משפחתית ברחבי המזרח, הוא נדרש להפנות את כוחו לעבר מטרה דתית מובהקת, כלומר הג'יהאד נגד הצלבנים בארצות האיסלם.

ראוי לציין, שצלאח א-דין נודע כמוסלמי מאמין אם לא אדוק. הוא קיים את תפילותיו ושמע דברי החדית' על שחר ימי מוחמד והאיסלם. הוא גם ציפה ליום שבו יוכל לערוך את החאג' למכה. לפיכך, החובה לנהל מלחמת קודש כדי לשחרר את ירושלים והמרחב כולו מכיבוש נוצרי, נתפסה כנורמטיבית מאוד עבור צלאח א-דין.

השיא של הסיפוק הדתי שמור, כמובן, לשיבת האיסלם לשלוט בירושלים ב-1187. המוסלמים הורידו את הצלב מכיפת הסלע וחסלו את המקדש שהוקם בה לתפילה נוצרית.⁷ אבל האמת תיאמר, שלא תמיד עמדה ירושלים בראש מעייני המוסלמים. ידוע, שמכה היא עיר הקודש הראשונה במעלה עבור האיסלם, ושעצם מרכזיותה של אל-קודס, שמתבטאת במסגדי הר-הבית, עוררה לא מעט תהיות ואף התנגדויות בקרב מוסלמים במשך דורות רבים. אך אולי משום הכיבוש הצלבני וגרימת עלבון צורב למוסלמים, נחלץ צלאח א-דין להוכיח את דבקות מאמיני האיסלם בירושלים. יתרה מזאת: ירושלים וג'יהאד הם צמד מושגים בתודעה האיסלמית וכוח דרבון מלהיב עד לניצחון, כפי שהיה, ב-1187.⁸ ועם כל זה, העבאסים והממלוכים, ואחריהם העות'מאנים, לא קבעו את ירושלים כבירה. אולם, כאשר באו זרים-כופרים וחיללו את ירושלים, התגבש רצון מוסלמי והתגייסו הכוחות על-מנת לשחרר את העיר. מחוייבות רופפת בפנים נזדקקה לתמריץ שבא מבחוץ. שילוב זה, של דת ופוליטיקה, מוכר מהתעוררות מוסלמית כלפי

6. Amin Maalouf, *The Crusades through Arab Eyes*, London: Al Saqi, 1984, chs. 2-5.

7. Geoffrey Regan, *Saladin and the Fall of Jerusalem*, London: Croom Helm, 1987, ch. 9

8. Emmanuel Sivan, *Interpretation of Islam: Past and Present*, ch. 3 "The Sanctity of Jerusalem in Islam", Princeton, NJ: Darwin Press, 1985, pp. 75-106.

ירושלים, ובהבלטה גדולה, אחרי שחרורה ע"י צה"ל במלחמת ששת הימים ב-1967.

צלאל א-דין הרהר בסוף ימיו על מסע כיבוש הרחק מעבר למרחב המוסלמי עד ליבשת אירופה. מימוש עקרון הג'יהאד איננו מוגבל כלל, ואמור להקיף את העולם כולו, עד ש"בית האיסלם" יכלול את "בית המלחמה", קרי מחוזות הכופרים. לאחר דחיקת מאחזי הנוצרים מאזור החוף, אמר צלאל א-דין: "אני ארדוף אותם עד האיים שלהם, ושם אשמיד את אחרון הכופרים עלי-אדמות, על שאינם מאמינים באללה."⁹ נראה, שהג'יהאד עצמו היה לטעם החיים ולשיא השאיפות של צלאל א-דין. הוא הקדיש את רוב שנות חייו למלאכת המלחמה, ותמיד השתתף בה בפועל כמפקד בשדה הקרב. ללא המלחמה היה צלאל א-דין נידון לשיעמום, ואולי אף לדיכאון.¹⁰ צרכי האיסלם, אפשר לומר, תאמו את מבנה הנפשי האישי שלו. צלאל א-דין היה אדם דתי, ואהב את מלחמת הקודש.

המימד האסטרטגי: יחסים בין אזורי השפעה שונים במזרח"ת

המבנה האסטרטגי במפת המרחב מתאפיין ע"י שלושה מוקדי כוח - עירק, סוריה ומצרים. אימפריות מוסלמיות נוסדו בבגדד, בדמשק ובקהיר, והודות למיקום גיאוגרפי ואמצעי תחבורה אופטימליים, גודל השטח ומבחר רב של נכסי דת ותרבות, הפכו שלושת המרכזים הללו למתמודדים העיקריים על הבכורה האסטרטגית באזור. ביניהם נתקיימו תחרות מתמדת, ועובדה זו מנעה מן המערכת הבין-מדינית להתייצב על-פי דפוסים קבועים ומקובלים.

אפשר לעמוד על דיאלקטיקה רווית מתח מבחינת יעדי צלאל א-דין במהלך הפעילות הצבאית והמדינית שלו. הואיל והוא חתר לבנות כוח מוסלמי גדול ומאוחד לקראת העימות עם הצלבנים, נאלץ צלאל א-דין לפנות קודם-כל לעימות מול יריבים בני דתו; ורק לאחר שהצליח לגבור עליהם, יכול היה לפנות אל האויב הנוצרי בארץ-ישראל ובסביבתה. לא תמיד נחה דעתם של מוסלמים אחרים כאשר צלאל א-דין איים עליהם, מבלי שהוא התייצב נגד הכופרים מאירופה.

מקרה ראשון לדו-צדדיות של המדיניות הננקטת ע"י צלאל א-דין נתגלה בניסיון לבסס את שלטונו במצרים נוכח התנגדותו של שולחו מסוריה, נור א-דין משושלת הזאנג'י. הלה חשש, שהצלחתו המקומית של צלאל א-דין במצרים ב-1171 תגבה ממנו מחיר. אבל אז כנס שיקול אסטרטגי אחר:

9. Philip K. Hitti, *Makers of Arab History*, New-York: Harper, 1971, ch. On "Salah Al-Din", p. 116.

10. Francesco Gabrieli, tr. *Arab Historians of the Crusades*, Berkeley & L.A.: Univ. of Calif, 1969, pp. 229-236.

ככל שצלאח א-דין יבוא ממצרים עד לא"י כדי להתעמת עם הצלבנים - וזה צריך להיות עיקר מאמציו - ייווצר מצב, שהחייץ הנוצרי בין שני השליטים, נור א-דין בסוריה וצלאח א-דין במצרים, ייעלם. ככה יהיה קשה ביותר למנוע מלחמה בין הפטרון נור לבין המורד צלאח. לפיכך, בעיקר מבחינת צלאח א-דין, עדיף להשאיר את ממלכת הצלבנים על כנה, עד שתורחב ותבוסס היטב האימפריה החדשה של האיובים במזרח-התיכון.¹¹

צלאח א-דין טען, שסוריה היא נקודת-זינוק טובה יותר ממצרים בשביל ההתקפה על מאחזי הצלבנים בארץ-ישראל. בשל ריחוקה מן הזירה, נתפסה מצרים יותר כעורף מאשר כחזית לחימה מיידית. לעומת זאת, סוריה נהנית מיתרונות אסטרטגיים רבים בעימות נגד הצלבנים: היא סמוכה לא"י; היא מוקפת ארצות איסלם, שמהן ניתן לגייס לוחמים רבים, כמו תורכמנים; והיא קשורה לעירק, שיחד עם סוריה יהוו את מערך הכוח המכריע ממזרח, כדי לנצח את הצלבנים.

ככל שבקעה תעמולת מלחמת הקודש מהכרזותיו של צלאח א-דין, כך גדלה האימפריה האיובית עד דיארבקיר בצפון ומוצול במזרח. כיבוש ארצות האיסלם היה תנאי לגיבוש כוח המוסלמים לקראת מלחמה רבתי נגד הצלבנים. התפשטות אזורי השליטה של צלאח א-דין לתוך עירק עוררה חשד אצל הכליפאת בבגדד, שסוף האיובים לרשת את העבאסים במקום לשרתם נאמנה. החשד גבר עוד יותר בעקבות נצחונותיו של צלאח א-דין בחיטין ובירושלים ב-1187. אבל, או מתוך רגש של מחויבות כלפי אחדות האיסלם ותוקף השושלת העבאסית, או בגלל תלאותיו בשדה הקרב, כמו אי-כיבוש אנטיוכיה וצור ואובדן עכו, נשאר צלאח א-דין סולטן, ולא הפך לכליף. העות'מאנים במאה ה-16, ולא האיובים במאה ה-12, היו אלה שהורידו את העבאסים מכתר המלוכה האיסלמית במזרח-התיכון.

האסטרטגיה המשולבת בין מצרים וסוריה, ומסוריה לעבר עירק, יצרה את ההיקף הנדרש למען אחדות כוחות המוסלמים, כדי להכין את טבעת החנק סביב הצלבנים. מתקבל הרושם, שארץ-ישראל ממוקמת בטווח בין המגרב במערב ובין השרב במזרח; בין עוצמת מצרים לבין גוש הכוח של סוריה עם עירק. תרחיש גיאואסטרטגי זה מבליט את פגיעותה של ממלכת הצלבנים דאז ושל מדינת ישראל דהיום.

הנקודה היהודית וההשוואה הישראלית

מסע הצלבנים מאירופה למזרח נודע כליל טבח נורא ובלתי נשכח של קהילות יהודיות בארצות אשכנז. לסבל היהודי נצטרפה שחיטת תושבי ירושלים, ביניהם האוכלוסיה היהודית, בעת כיבוש העיר ע"י הצלבנים

¹¹ M.C. Lyons & D.E.P. Jackson, *Saladin: The Politics of the Holy War*, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988, esp. ch. 3.

ב-1099. עכו, אחרון המבצרים של הצלבנים נפל ב-1291, ובאותה שנה החליט מלך אנגליה אדווארד לגרש את היהודים מארצו. הנצרות פעלה באכזריות באירופה אך הפסידה כליל במזרח.

צלאח א-דין הצטייר בעיני היהודים בתקופה זו באור יותר חיובי מאשר הנוצרים על מעשיהם הברבריים. אמנם, ידוע שהוא הטיל כשליט מוסלמי את המגבלות המשפילות על היהודים ושאר הד'מים, אך יחד עם זאת, התפרסם צלאח א-דין כאיש דתי בעל רוח-לב ונטייה לסלחנות. ייתכן, שהרמב"ם שימש רופאו הפרטי של הסולטן במצרים, אם-כי ההיסטוריון ברנרד לאויס מפקק בדבר.

בדיקה מדוקדקת מעלה דמיון מסויים בין הניסיון הצלבני לבין המפעל הציוני בארץ-ישראל, נוכח העוינות המוסלמית והמאמץ הבלתי-נלאה למחוק את כוח הנוצרים והיהודים מפלשתין. בשני המקרים באו מתיישבים וכובשים למחצה, מיבשת אירופה למזרח-התיכון, במטרה לכונן ישות מדינית חדשה. בשני המקרים הללו נגזר על "הזרים" להיאבק קשות ולהילחם מלחמות רבות מול אומה איסלמית/ערבית קשוחה. כמו-כן, צלבנים או ויהודים היום נטלטלו בין קוטב הבדלנות לבין קוטב ההשתלבות ביחס למעורבות עם האוכלוסייה המוסלמית בשטחי ארץ-ישראל והסביבה. נוכח הקושי האדיר להיקלט במזרח ולבנות כאן חיים שלווים, נטו הרבה מאוד נוצרים לשוב לאירופה בתקופה הצלבנית (ריצ'רד לב הארי בא כדי להילחם את מלחמת הקודש בשם הנצרות, אבל רצה מאוד לחזור הביתה לאנגליה כפי שעשה ב-1192). מאז הקמת מדינת ישראל, עזבו אותה מאות אלפי ישראלים ובחרו להשתקע בארצות המערב, הרחק מן המולדת העברית. גם הצלבנים וגם הישראלים הקימו את מרכזי ההתיישבות והכוח הכלכלי שלהם בערי חוף הים-התיכון. פנים הארץ, אזורי הר במיוחד, נשארו בעיקר בידי המוסלמים. תופעה זו ביטאה אחיזה נעדרת עומק אסטרטגי כלשהו של המפעלים הלא-מוסלמים בארץ. יפו הצלבנית ותל-אביב הישראלית ממחישות בצורה חדה את הפגיעות של המפעלים המדיניים ביסוד הצלבנות והציונות. מן החוף מפליגים למרחקים, אבל בהר מכים שורשים. תחושת התלות בגורמי חוץ מעבר לים רווחה אז והיום.

אין להשוואה זו תוקף של הוכחה, שעתידה מדינת ישראל להיעלם כדוגמת ממלכת הצלבנים. ישראל היא מסגרת לאומית תוססת ובעלת שייכות בארץ-ישראל; היא איננה ישות זרה ואין לה מולדת רחוקה ביבשת אחרת. מדינת ישראל מהווה ביטוי אמין לשורשיות יהודית במרחב הזה, ושלא כמו הצלבנות, היא איננה גחמה זמנית או ביטוי של התפרצות דתית חולפת. יש בה תשתית אידיאולוגית מוצקה ומשאבי קיום מרשימים, וזאת למרות ההתנגדות הערבית-מוסלמית.

אף-על-פי-כן, נוסף על עוצמתם החברתית והמדינית במרחב, המוסלמים גם נהנים מתדמית עצמית של התנשאות מוסרית על-פני הצלבנים והציונים. קביעה זו נשמעת בלתי-משכנעת, אולי, בעיני אנשי המערב שמטילים ספק

רב במוסריותה של התרבות הערבית ואף כלפי דת האיסלם. אולם, המוסלמים בזו למתירנות של החברה הכופרנית מתוך דאגה לשמירת כללי מוסר בין-אישיים ולהגנה על צניעות בנותיהם. זו סיבה נוספת לכך, שנוכחותם של לא-מוסלמים במזרח איננה ראויה ואיננה נאה ליד בעלי מוסר מפותחים כמו עמי האיסלם. גישה של התנשאות כזו תרמה לחיזוק בטחונם של המוסלמים, שבמרוצת הזמן יבוא הקץ על מפעל נוצרי או יהודי לא צודק שבתוכם.

על-כל-פנים, מעבר לכל בדיקה או השוואה אחרת, נשאר צלאח א-דין גיבור הג'יאהד ואביר האיסלם, מבלי שניתן להבחין בקלות בין היותו, מעל לכל, אישיות אנושית היסטורית על כל המשתמע מכך, או דמות אגדית נערצת ע"י המוסלמים ואף הנוצרים כאחד. מקומו שמור בלב המוסלמים, ודוגמתו עולה מדי פעם כאשר מנהיג במזרח מחפש הילה של לגיטימציה דרך חיקוי של צלאח א-דין.

רשימת הישגיו ארוכה ומרשימה, ללא צל של ספק. צלאח א-דין הפיל את השלטון הפתימי-שיעי במצרים, והחזיר אותה לחיק האיסלם הסוני בחסות האימפריה העבאסית. בהמשך הוא אכן איחד את האומה האיסלמית, המפוצלת והמסוכסכת דרך קבע, ונלחם את מלחמת הקודש נגד הנוצרים מאירופה. ללא מאמציו הצבאיים, היה הכוח הנוצרי יוצר בסיס חזק במזרח, ואפשר שאף היה מצליח לכרסם בבלעדיות המדינית של האיסלם במרחב. צלאח א-דין בלם את החדירה הצלבנית, והביא לתפנית שאיפשרה חיסול המפעל הצלבני לאחר-מכן.

בעוד שבימינו המאבק על ארץ-ישראל עדיין בעיצומו, נוטים הפלשתינאים לזכור את צלאח א-דין כסמל הניצחון נגד המסתננים והכובשים מימי הצלבנים. אחת מחטיבות צבא שחרור פלשתינ של אש"ף נקראת חיטין, המקום שבו המצביא הגדול הביס את הצלבנים ב-1187. גם התנועה האיסלמית הפלשתינאית, חמא"ס, מעלה על נס את פעולתו של צלאח א-דין, בציון הסכנה שזרים מציבים מול המוסלמים במזרח (סעיף 15 באמנה של חמא"ס).

אם הערבים של היום ילכו בעקבות צלאח א-דין, תמצא את עצמה מדינת ישראל בסיכון קיומי ממשי ביותר. אבל אם מדינת ישראל תימנע מטעויות של ממלכת הצלבנים, תוכיח שיבת-ציון וביטויה המדיני את עצמה כמהלך היסטורי נכון וקיים לעד.